

УДК 911.3

ДОЦЕНКО А.І.

ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ РОЗСЕЛЕННЯ У ВІННИЦЬКІЙ ОБЛАСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВА

Важливою складовою територіальної організації суспільства є розселення населення, що історично сформувалося на конкретній території. Вінниччина – один із давньозаселених регіонів України, який має значні особливості розвитку та структури розселення. Станом на 1 січня 2004 р. поселенська мережа Вінниччини становила 1513 поселень, з них 47 міських та 1466 сільських [1]. Співвідношення між цими поселеннями є одним із показників рівня індустріальності області. Якщо в середньому в Україні на одне міське припадає 21 сільське поселення, то у Вінницькій області – 31 поселення. Таке співвідношення свідчить, що Вінниччина належить до аграрно-індустріальних областей України, в якій сільський чинник відіграє надзвичайно важливе значення в її соціально-економічному розвитку.

Істотні зміни демографічної ситуації у Вінниччині зумовили помітні зрушення в розвитку та структурі розселення. В результаті депопуляції населення, що розпочалася у 1994 р. і триває дотепер, щільність населення зменшилася з 72 осіб в розрахунку на 1 км² території у 1993 р. до 66 осіб у 2003 р., що на 17 % менше, ніж в середньому по Україні (80 осіб).

Спостерігається тенденція відносної стабілізації поселенської мережі. Якщо протягом 1989 – 1995 рр. кількість поселень у Вінницькій області збільшилася на 7 одиниць, то у 1996 – 2003 рр. – лише на 3. Стабілізація поселенської мережі є, звичайно, позитивним явищем, але це не означає, що в її межах не відбувається складних внутрішніх змін. У 1991 р. с. Чернівці переведено до категорії селищ міського типу, а у 2002 р. смт Липовець стало містом. У сільській місцевості протягом 1991 – 2003 рр. виникло 4 нових села, а одне стало селищем міського типу.

Для області характерна густа поселенська мережа, що видно з табл. 1. У 2003 р. в розрахунку на 1 тис. км² території припадало 57 поселень, або на 15% більше, ніж в середньому в Україні (50).

Головну роль в територіальній організації продуктивних сил та формуванні інтегральної обласної системи розселення відіграє міське розселення. В результаті економічної та соціальної кризи у 90-х роках ХХ ст. була розбалансована міська поселенська мережа Вінниччини, виникло ряд гострих соціальних проблем. Негативні наслідки мав також тісно пов'язаний з міським розселенням процес дезурбанізації, що триває й дотепер.

Якщо протягом 1989 – 1993 рр. чисельність міського населення області збільшилася на 2,3 %, то у 1994 – 2003 рр. – зменшилася на 8,5 %. В результаті цього рівень урбанізації області стабілізувався (46,8 % у 1993 р., 46,9% у 2003 р.). За рівнем урбанізації область належить до слабоурбанізованих областей України.

Головною формою територіальної організації розселення є міста. У Вінницькій області зараз 18 міст, в яких проживає одна третина всього і 80% міського населення. Мережа міст має ряд структурних особливостей. В області немає крупних і середніх міст, є лише одне велике – обласний центр, людність якого на початок 2004 р. становила 359 тис. осіб. Спостерігаються значні диспропорції між рівнем розвитку обласного центру, та другим за людністю

Таблиця 1

Головні параметри динаміки розселення у Вінницькій області

Показники	Одиниці виміру	1989 (перепис)	1995	2001 (перепис)	2003	Прогноз					
						2005		2010		2015	
						I	II	I	II	I	II
Кількість поселень - всього в тому числі	одиниць	1503	1510	1505	1513	1488	1498	1470	1492	1452	1488
Міські	-/-	47	47	47	47	46	45	45	44	44	45
з них міста	-/-	18	17	18	18	17	17	17	17	17	17
селища міського типу	-/-	29	30	29	29	29	28	28	27	27	28
Сільські	-/-	1456	1463	1458	1466	1442	1453	1425	1448	1408	1443
Кількість сільських поселень на одне міське	-/-	31	31	31	31	31	32	32	33	32	32
Густота поселенської мережі	поселень на 1 тис. км ²	57	57	57	57	56	56	55	56	55	56
Чисельність населення всього	тис. осіб	1949,9	1875,2	1773,8	1736,2	1714,0	1677,8	1644,0	1634,0	1585,0	1551,4
в тому числі	-/-	871,7	882,1	818,9	814,2	811	779	781	755	760	713
Міське	-/-	709,3	714,5	671,3	669,6	656	632	631	613	612	579
з них населення міст	-/-	162,4	167,6	147,6	149,6	155	147	150	142	148	134
селищ міського типу	-/-	1078,2	993,1	954,9	922,0	903,0	898,8	863,0	879,0	825,0	838,4
Сільське	-/-	44,7	47,0	46,2	46,9	47,3	46,4	47,5	46,2	48,0	46,0
Рівень урбанізації	%										
Питома вага мешканців селищ міського типу до міського населення	%	18,6	19,0	18,0	18,3	19,1	18,9	19,3	18,8	19,5	18,7
Щільність населення	осіб на 1 км ²	74	71	67	65,5	64,7	63,3	62,0	61,6	59,8	58,5
Середня людність одного поселення:											
Міського	осіб	18547	18904	17423	17324	17630	17311	17355	17159	17272	15844
Сільського	-/-	740	679	655	629	626	619	606	607	586	580

містом Жмеринкою, людність якої майже у 10 разів менша Вінниці. Всі міста області окрім Вінниці належать до категорії малих, з них дві третини мають людність менше 20 тис. осіб кожне. По суті це не міста, а містечка, що були тут поширені у XIX ст.

В кінці XIX ст. на території сучасної Вінничини було 63 містечка, які виконували важливі торговельно-ремісничі та агропромислові функції [2]. Містечка відігравали головну роль у налагодженні економічних та соціальних зв'язків між містами і селами, в них зосереджувалися підприємства по переробці сільськогосподарської продукції, ярмарки, бази по забезпеченню сіл матеріально-технічними ресурсами. Українські містечка – це унікальний суспільно-географічний феномен, що чекає на ґрунтовне наукове дослідження. Про неповторний колорит східноpodільських містечок читач може докладно дізнатися із нарисів про 14 колишніх містечок Вінничини [3].

Ліквідація містечок у 1925 р. українським радянським урядом та переведення їх у селища міського типу понизила суспільний та управлінський статус цих поселень, що врешті-решт завдало непоправної шкоди їх соціально-економічному розвитку. В Конституції України 1996 р. вже немає селищ міського типу як форми територіальної організації розселення, привнесеної ззовні. В проекті Закону „Про територіальний устрій України” (2005 р.) пропонується відродити містечка як форму територіальної організації міського розселення, притаманну українській національній традиції.

Серед малих міст протягом 1989-2003 рр. збільшив людність лише Ладизин (на 13 %), що зумовлено його розвитком як енергетичного центру. В той же час такі міста, як Погребище та Шаргород найбільше зменшили свою людність (на 33 % кожне). Така негативна ситуація викликана закриттям промислових підприємств і значним безробіттям, зокрема машинобудування та цукрової промисловості, що зумовило від'ємне сальдо міграції. Проблеми розвитку малих міст області потрібно вирішувати комплексно у відповідності із загальнодержавною програмою розвитку малих міст України.

Окрім міст до міської форми територіальної організації розселення належать селища міського типу, яких у Вінницькій області 29. Сучасна селищна мережа сформувалася поступово за радянської доби (6 селищ виникло у 20-30-х роках, 21 – у 50-80-х та 2 – у 90-х) і характеризується динамічністю. Як показав аналіз, протягом 1989-2003 рр. збільшили людність (на 3-6 %) лише 5 селищ міського типу (Стрижавка, Вендичани, Оратів, Вапнярка і Тростянець), що зумовлене відновленням їх промислових функцій. У решти поселень людність зменшувалася, особливо потрібно зазначити Рудницю (зменшилася на 33 %) та Копайгород (на 23 %), які самотужки без державної підтримки не в змозі вийти з демографічної та економічної кризи.

Угрупування селищ міського типу за людністю показало, що найбільш поширені великі селища людністю 5-10 тис. осіб, яких у 2001 р. нараховувалося 16 або 55 % селищної мережі, проживало в них 74,5 % населення всіх селищ (табл. 2). Крупних селищ (людністю понад 10 тис. осіб) в області немає, проте є 4 дуже малих, які за людністю менше законодавчо визначеного критерія віднесення поселень до категорії селища міського типу (2 тис. осіб).

Невід'ємною складовою обласної системи розселення є сільське розселення, розвиток якого значною мірою зумовлювався особливостями історичних та природних умов, спеціалізації та розміщення

Таблиця 2

Розподіл міських та сільських поселень Вінницької області за групами людності

Групи людності поселень	Кількість поселень, одиниць										Чисельність населення, тис. осіб									
	1989 (перепис)	1995	2001 (перепис)	Прогноз						1989 (перепис)	1995	2001 (перепис)	Прогноз							
				2005		2010		2015					2005		2010		2015			
				I	II	I	II	I	II				I	II	I	II	I	II		
Міста	18	17	18	17	17	17	17	17	17	709,3	719,4	671,3	656	632	631	613	612	579		
в т.ч. людністю, тис. осіб: понад 500																				
100-500	1	1	1	1	1	1	1	1	1	374,3	387,8	356,6	350	352	334	346	324	340		
50-100																				
20-50	5	7	7	7	7	7	7	7	7	161,3	210,1	192,6	187	189	181	185	175	182		
менше 20	12	9	10	9	9	9	9	9	9	173,7	121,5	122,1	119	91	116	82	113	57		
Селища міського типу	29	30	29	29	28	28	27	27	28	162,4	169,1	147,6	155	147	150	142	148	134		
в т.ч. людністю, тис. осіб: понад 10		2									20,3									
5-10	18	16	16	16	16	16	15	15	14	129,4	112,4	109,9	109	104	110	99	110	94		
3-5	6	7	7	7	7	7	7	7	8	24,0	27,3	27,4	27	28	27	30	27	31		
менше 3	5	5	6	6	6	5	5	5	6	9,0	9,1	10,3	19	15	13	13	11	9		
Сільські поселення	1456	1463	1458	1442	1453	1425	1448	1408	1443	1078,2	993,1	954,9	903	898,8	863,0	879,0	825,0	838,4		
в т.ч. людністю, осіб: понад 1000																				
501-1000	341	303	266	248	254	240	242	212	231	619,1	536,2	483,6	451	448,8	434	446	418	423,4		
201-500	422	424	419	406	416	393	414	380	412	301,8	295,9	299,4	286	287	273	275	259	263		
101-200	357	382	398	407	405	415	412	422	418	124,9	130,3	138,8	134	133	127	128	120	122		
1-100	156	148	153	158	150	163	147	169	144	23,2	20,8	22,2	22	20	20	20	19	20		
Безлюдні	132	162	182	180	190	178	196	176	202	9,2	9,9	10,9	10	10	9	10	9	10		
	48	44	40	43	38	36	37	49	36											

сільськогосподарського виробництва.

Сільська поселенська мережа Вінниччини протягом 1989 – 2003 рр. не зменшувалася, як у більшості областей України, а збільшилася на 10 поселень, тобто відзначалася відносною стабільністю. Стійкість вінницьких сіл в умовах економічної та соціальної кризи свідчить про їх життєздатність та перспективність.

Ряд особливостей має структура сільського розселення у Вінницькій області. Простежується чітка тенденція зменшення середньої людності одного сільського поселення з 740 осіб у 1989 р. до 629 осіб у 2003 р, тобто на 15 %, що зумовлено зменшенням чисельності сільського населення області. Незважаючи на це, Вінниччина випереджає такий же середньоукраїнський показник (541 особа).

Глибше особливості структури сільського розселення характеризують розподіл поселень за групами людності. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. більше половини (56 %) сільських поселень належало до групи людністю 201-1000 осіб.

Це дає підстави зробити висновок, що Вінниччина є типовим середньоселенним регіоном України з густою поселенською мережею, яка має тенденцію до дрібнення. Про це також свідчать зміни структури сільського розселення у міжпереписний період. Якщо за переписом населення 1989 р. питома вага великих сіл (людністю понад 1000 осіб) становила 23,4 % поселенської мережі, то на кінець 2001 р. – зменшилася до 18,2 %, а малих сіл (людністю менше 200 осіб) – збільшилася з 19,8 % до 23,1 %. Важливо зазначити, що структура сільського розселення у Вінницькій області істотно відрізняється від загальноукраїнської, яка характеризується меншою питомою вагою великих сіл (15,6 %) та більшою – малих (36,8 %). Особливістю структури сільського розселення на Вінниччині є поширення безлюдних поселень, яких у 2001 р. було 40, що становило близько 3 % поселенської мережі.

За розрахунками Інституту економіки НАН України 365 сіл, або 25 % їх загальної кількості в області віднесено до деградуючих, які не в змозі самостійно вийти з соціально-демографічної кризи і потребують державної підтримки [4].

Структура сільського розселення в області має певні територіальні відмінності, про що свідчать відмінності показника середньої людності одного поселення. В області чітко виділяється дві зони крупноселенного розселення: Вінницька приміська та Південна у складі Бершадського та Чечельницького адміністративних районів, в яких середня людність одного поселення становила 1202 особи, тобто майже вдвічі більша середньообласної. Не викликає сумніву крупноселенність приміської зони обласного центру, а щодо Південної зони, то очевидно крупноселенність зумовлена розміщенням сіл переважно в широких долинах вздовж численних річок в зоні посушливого клімату.

Нами виділено також 3 відокремлених зони дрібноселенного розселення, розташованих у другому (периферійному) поясі навколо обласного центру:

1. Західна у складі Барського та Муровано-Куриловецького районів, має середню людність одного села 454 особи, тобто на 29 % меншу від середньо обласної.
2. Прибузька, розташована на південь від обласного центру, включає Тиврівський та Немирівський райони, середня людність одного поселення 421 особа, що на 34 % менше середньообласної.
3. Східна, розташована на схід від Вінниці, включає Липовецький,

Оратівський та Погребищенський райони, середня людність одного поселення 447 осіб, або на 30 % менша середньообласної.

Зазначені відмінності мають значний вплив на соціальний розвиток сільських поселень і повинні враховуватися в практиці управління розвитком районів та депресивних територій Вінницької області.

Важливу роль в соціальному розвитку сільських поселень відіграє забезпеченість їх об'єктами соціальної інфраструктури. Станом на 1 січня 2001 р., за даними Держкомстату України, велика кількість сіл Вінниччини не мала соціальних об'єктів: 834 (57 %) дитячих дошкільних закладів, 584 (40 %) шкіл, 382 (26 %) клубів та будинків культури, 264 (18 %) торговельних закладів, 256 (17 %) лікарняних закладів. Для вирішення складних і гострих соціальних проблем сільських поселень області необхідна більш активна участь у цій важливій справі органів місцевого самоврядування.

Сільське розселення в області у 2-й пол. XX ст. розвивалося у тісній взаємодії з міським, в результаті чого об'єктивно сформувалася обласна система розселення, що має територіально-ієрархічну структуру. У її складі може бути виділено декілька локальних (міжрайонних) систем розселення. Т.В. Панасенко виділяє 4 такі системи: Вінницька, Жмеринська, Могилів-Подільська та Гайсинсько-Ладизинська [6]. Вони дуже диференційовані, якщо до Вінницької включено 15 районних систем, то до Жмеринської – 3. Нами обґрунтована необхідність формування в області 7 локальних систем розселення: Вінницька, Козятинська, Жмеринська, Могилів-Подільська, Тульчинська, Гайсинська та Бершадська. Найбільш сформованою і найбільшою за демографічним та поселенським потенціалами є Вінницька локальна система розселення, що об'єднує 5 місцевих (районних) систем. Решта систем значно менші та знаходяться лише на стадії формування. Тому не виключено в перспективі формування деяких локальних систем розселення в іншому складі. Все залежатиме від масштабів та напрямів економічного розвитку центрів зазначених систем – малих міст Козятина, Жмеринки, Могилева-Подільського, Тульчина, Гайсина та Бершаді.

Напрями розвитку розселення у Вінницькій області залежатимуть від можливих варіантів стратегій соціально-економічного та екологічного розвитку області та її районів. В перспективі до 2015 р. демографічна база розселення буде звужуватися через зменшення чисельності населення. За другим варіантом, що передбачає збереження сучасних тенденцій, до кінця 2015 р. загальна чисельність населення області становитиме 1,5 млн. осіб, або зменшиться порівняно з 2003 р. на 185 тис. осіб (на 11 %). Більш ймовірним вважаємо I варіант, що ґрунтується на значному поліпшенні економічного та екологічного стану області і як результат зниження темпів скорочення чисельності населення. За цим варіантом в умовах посилення регуляторних процесів у суспільстві чисельність населення області може зменшитися на 151 тис. осіб, або на 9 %. Очікується збереження сучасної тенденції дезурбанізації, масштаби якої будуть різними. За I варіантом, чисельність міського населення області протягом 2004-2015 рр. зменшиться на 7 %, а за другим – на 12 %. В результаті цього рівень урбанізації, за II варіантом, збережеться на сучасному рівні, а, за I варіантом, – навіть підвищиться до 48 %, що зумовить деякі зрушення в структурі міського розселення.

В перспективі до 2015 р. поселенська мережа області дещо зменшиться (за I варіантом – на 61, другим – на 25 поселень). Мережа міст не зазнає змін (17), а

селищ міського типу зменшиться на два. Щодо сільської поселенської мережі та за I варіантом вона зменшиться на 58 поселень, а за другим – на 23 поселення.

У перспективі міста й надалі залишаться головною формою територіальної організації продуктивних сил та розселення. Реалізація „Загальнодержавної програми розвитку малих міст”, затвердженої у 2004 р. Верховною Радою України, сприятиме прискоренню темпів розвитку малих міст Вінницької області та зміцненню їх соціально-економічного потенціалу. Щодо селищної форми міського розселення, то очікуються структурні зрушення, зумовлені зміцненням економічної бази більшості селищ. Передбачається розвиток у селищах промислових підприємств з переробки сільськогосподарської продукції, що сприятиме стабілізації їх людності.

В перспективі до 2015 р. селищна мережа області зменшиться на 2 поселення у зв'язку з переходом дрібних селищ (людністю до 2 тис. осіб) до категорії сільських поселень. В структурі поселенської мережі підвищиться частка середніх селищ.

Розвиток сільського розселення у Вінницькій області буде спрямованим на підвищення рівня життя населення, збереження поселенської мережі та забезпечення зайнятості населення. Чисельність сільського населення, за I варіантом, зменшиться на 11 %, а за другим – на 9 %. Сільська поселенська мережа зменшиться, за I варіантом, на 34, а за другим – на 23 села. Очікуються зрушення в структурі розселення. Середня людність одного села зменшиться на 8-10 % через тривалий процес здрібнення поселенської мережі. Це зумовлюватиметься перш за все збільшенням на 11 % кількості малих сіл (людністю до 100 осіб) та підвищенням їх частки в структурі поселенської мережі (з 12,6 % у 2001 р. до 14 % у 2015 р.).

Для збереження сільської поселенської мережі Вінниччини, особливо малих сіл, необхідно здійснити комплекс заходів (фінансових, соціальних, адміністративних, юридичних тощо) по відродженню та зміцненню соціальної інфраструктури як на місцевому, так і національному рівнях. Це сприятиме реалізації “Концепції сталого розвитку населених пунктів”, затвердженої Верховною Радою України у 1999 р. Для забезпечення сталого розвитку поселень потрібно змінити існуючу систему оподаткування, що істотно збільшить надходження до місцевих бюджетів.

В перспективі до 2015 р. посиляться взаємопов'язаний системний розвиток міських та сільських поселень області відповідно до напрямів вдосконалення територіальних систем розселення, визначених у затвердженій у 2002 р. Верховною Радою України “Генеральній схемі планування території України”.

Отже, вищезазначені напрями матимуть істотний вплив на розвиток і розміщення продуктивних сил Вінницької області і повинні враховуватися при реалізації регіональної соціально-економічної політики.

1. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2004 року. – Держкомстат України. – К., 2004.
2. Панченко В. Міські та містечкові герби України. – К.: Вид. центр „Просвіта”, – 2000.
3. Містечка Східного Поділля / За ред. Г. Денисика – Вінниця: „Тезис”, 2002.
4. Село: сучасна політика і стратегія розвитку / Л. Шепотько та ін. – К.: Інститут економіки НАН України, 1997.
5. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: Стат. Збірник. – К.: Держкомстат України, 2001.
6. Панасенко Т.В. Структурно-динамічні тенденції розвитку системи розселення Вінницької області // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія географія. – Вінниця, – 2001. – вип. 1. – С. 134-141.